

PROCEEDING BOOK

TUNCELİ
24 - 26 MAYIS 2024

MUNZUR 6. ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

MUNZUR
6TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES
May 24- 26, 2024 – TUNCELİ

ISBN : 978-625-6283-18-3
Academy Global Publishing House

*MUNZUR 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES
MAY 24-26, 2024
TUNCELI*

*Edited By
PROF. DR. DWI SOLISWORO*

CONFERENCE ORGANIZING BOARD

- Head of Organizing Board: Dr Gültekin Gürçay*
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Naile Bilgili
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Ali Bilgili
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Başak Hanedan
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Hülya Çiçek Kanbur
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Həcər Hüseynova
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Dwi Solisworo
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Dody Hartando
Organizing Committee Member: Prof. Dr. Raihan Yusoph
Organizing Committee Member: Assoc. Prof. Dr. Ivaylo Staykov
Organizing Committee Member: Assoc. Prof. Dr. Nazile Abdullazade
Organizing Committee Member: Dr. Mehdi Meskini Heydarlou
Organizing Committee Member: Assist. Prof. Dr. K. R. Padma
Organizing Committee Member: Aynur Əliyeva
Organizing Committee Member: Amaneh Manafidizaji

*All rights of this book belong to Academy Global Publishing House
Without permission can't be duplicate or copied.*

Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.

Academy Global-2024 ©

*Issued: 27.06.2024
ISBN: 978-625-6283-18-3*

Conference ID

MUNZUR 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES

DATE – PLACE

MAY 24- 26, 2024

TUNCELI

ORGANIZATION

ACADEMY GLOBAL CONFERENCES & JOURNALS

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process.

PARTICIPATING COUNTRIES

**Turkey –Azerbaijan – Oman – Kazakhstan –India –Morocco - Egypt - Sri Lanka -
Czech Republic - Spain- China – USA - Republic of Korea – Russia – Indonesia –
Kazakhstan – Brazil – Poland – Bulgaria – Australia – Germany – Hungary –
Switzerland - Iran. Sout Korea – Nigeria — Georgia –Malaysia –**

PRESENTATION

Oral presentation

PERCENTAGE OF PARTICIPATION

In the conference more than % 50 of papers have been presented by foreign participants

**Members of the organizing committees of the conference perform their duties with an
"official assignment letter"**

LANGUAGES

Turkish, English, Russian, Persian, Arabic

Scientific & Review Committee

- Prof. Dr. Ali BILGILI – Türkiye
Prof. Dr. Naile BİLGİLİ – Türkiye
Prof. Dr. Başak HANEDAN – Türkiye
Prof. Dr. Hülya Çiçek KANBUR – Türkiye
Prof. Dr. Emine KOCA – Türkiye
Prof. Dr. Fatma KOÇ – Türkiye
Prof. Dr. Bülent KURTİŞOĞLU – Türkiye
Prof. Dr. Hajar Huseynova – Azerbaijan
Prof. Dr. Dwi SULISWORO – Indonesia
Prof. Dr. Natalia LATYGINA – Ukraina
Prof. Dr. Yunir ABDRAHIMOV – Russia
Prof. Muntazir MEHDI – Pakistan
Prof. Dr. Raihan YUSOPH – Philippines
Prof. Dr. Akbar VALADBIGI – Iran
Prof. Dr. F. Oben ÜRÜ – Türkiye
Prof. Dr. T.Venkat Narayana RAO – India
Prof. Dr. İzzet GÜMÜŞ – Türkiye
Prof. Dr. Mustafa BAYRAM – Türkiye
Prof. Dr. Saim Zeki BOSTAN – Türkiye
Prof. Dr. Hyeonjin Lee – China
Assoc. Prof. Dr. Abdulsemet AYDIN – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Fırat BARAN - Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Dilorom HAMROEVA - Ozbekstan
Assoc. Prof. Dr. Abbas GHAFFARI – Iran
Assoc. Prof. Dr. Yeliz ÇAKIR SAHİLLİ - Türkiye
Assoc. Prof. Ivaylo STAYKOV - Bulgaria
Assoc. Prof. Dr. Dini Yuniarti – Indonesia
Assoc. Prof. Dr. Ümit AYATA – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Okan SARIGÖZ – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Eda BOZKURT – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Ahmet TOPAL – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Abdulkadir Kırbaş – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Mesut Bulut – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Fahriye Emgili – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Sandeep GUPTA – India
Assoc. Prof. Dr. Veysel PARLAK – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Mahmut İSLAMOĞLU – Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Nazile Abdullazade – Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Erkan EFILTI - Kyrgyzstan
Assist. Prof. Dr. Göksel ULAY – Türkiye
Assist. Prof. K. R. PADMA – India
Assist. Prof. Dr. Omid AFGHAN - Afghanistan

- Assist. Prof. Dr. Maha Hamdan ALANAZI - Saudi Arabia
Assist. Prof. Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAYEV - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Amina Salihi BAYERO – Nigeria
Assist. Prof. Dr. Baurcan BOTAKARAEV - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Ahmad Sharif FAKHEER - Jordania
Assist. Prof. Dr. Gültekin GÜRÇAY – Türkiye
Assist. Prof. Dr. Dody HARTANTO - Indonesia
Assist. Prof. Dr. Mehdi Meskini HEYDALOU – Iran
Assist. Prof. Dr. Bazarhan İMANGALİYEVA - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Keles Nurmaşılı JAYLIBAY - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Mamatkuli JURAYEV – Ozbekistan
Assist. Prof. Dr. Kalemkas KALIBAEVA – Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Bouaraour KAMEL – Algeria
Assist. Prof. Dr. Alia R. MASALİMOVA - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Amanbay MOLDIBAEV - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Bhumika SHARMA - India
Assist. Prof. Dr. Gulşat ŞUGAYEVA – Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. K.A. TLEUBERGENOVA - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA – Kirgizia
Assist. Prof. Dr. Hoang Anh TUAN - Vietnam
Assist. Prof. Dr. Botagul TURGUNBAEVA - Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Dinarakhan TURSUNALİEVA - Kirgizia
Assist. Prof. Dr. Yang ZİTONG – China
Assist. Prof. Dr. Gulmira ABDİRASULOVA – Kazakhstan
Assist. Prof. Dr. Imran Latif Saifi – South Africa
Assist. Prof. Dr. Zohaib Hassan Sain – Pakistan
Assist. Prof. Dr. Murat GENÇ – Türkiye
Assist. Prof. Dr. Monisa QADIRI – India
Assist. Prof. Dr. Vaiva BALCIUNIENE – Lithuania
Assist. Prof. Dr. Meltem AVAN – Türkiye
Assist. Prof. Dr. Hilal ARSLANOGLU ISIK - Türkiye
Assist. Prof. Dr. Özlem ERDEM - Türkiye
Aynurə Əliyeva - Azerbaijan
Sonali MALHOTRA - India

MUNZUR 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON SOCIAL SCIENCES
MUNZUR 6TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON APPLIED SCIENCES
The ArtTown 2nd INTERNATIONAL GROUP EXHIBITION
MAY 24 - 26, 2024
TUNCELİ

Kongre Bağlantı Linki :

Join Zoom Meeting

<https://us06web.zoom.us/j/81604584722?pwd=y2kFvDBw8AEhxbZ5eSknYVkdXt0yTt.1>

Meeting ID: 816 0458 4722

Passcode: 202224

MÂTÜRÎDÎ'NİN KİTÂBÜ'T-TEVHÎD'İ VE HAKÎM ES-SEMERKANDÎ'NİN ES-SEVÂDÜ'L-A'ZAM'I BAĞLAMINDA İLK DÖNEM MÂTÜRÎDİLİĞİN KARŞILAŞTIRMALI TAHLİLİ

Samet Yahya BAL

Dr. Öğr. Gör., Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Lecturer., Gumushane University

Gumushane/ Turkey

yahyabalvethek@hotmail

ORCID ID: 0000-0001-6520-7422

Öz

Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Semerkant ve Buhara gibi merkezler, İslam tarihinde siyasal, sosyal ve dini açıdan çok önemli bir yere sahiptir. Bu coğrafya özellikle Türk toplumlarının inanç ve dini düşüncesinin şekillenmesinde başat role sahiptir. Çalışmaya konu olan iki büyük Ehl-i sünnet âlimi bu coğrafyanın en önemli isimlerindedir. Hanefî geleneğin taşıyıcıları konumunda olan, aynı dönemi yaşamış bu iki âlimin, bu geleneğe nasıl katkılar sunduklarını ve Mâtürîdî kelâmının doğuşundaki etkilerini tespit etmek önemlidir. Bilhassa müelliflerin kelâma dair konuları ele aldığı iki temel eseri olan *Kitâbü't-Tevhîd*'in ve *es-Sevâdü'l-A'zam*'ın kıyaslanması ile Mâtürîdî kelâm geleneğinin oluşumuna sundukları katkılarının ve orijinal yönlerinin neler olduğunun bilinmesi ehemmiyetlidir. Çalışmada, Mâtürîdî kelâm okulunun kurucusu, onun takipçisi ve aynı dönemi yaşayan kıymetli iki âlimin ortaya koyduğu bu iki önemli eser ayrıca birbiriyle de kıyaslanarak farklılıkları, benzerlikleri ve eserlerin icra ettiği kelâmî fonksiyon üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Mâtürîdîliğin ve hatta Ehl-i sünnetin kurucu metni olma payesini kendinde bulunduran *Kitâbü't-Tevhîd*'i dönemi açısından farklı ve orijinal yapan yönleri, bu iki eserin kıyası özelinde de vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kitâbü't-Tevhîd, Mâtürîdî, Semerkandî, Sevâdü'l-A'zam.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF EARLY MÂTURÎDÎ THOUGHT IN THE CONTEXT OF MÂTURÎDÎ'S KİTÂB AL-TAWHÎD AND HAKÎM AL-SAMARQANDÎ'S SAWÂD AL-AZAM

Abstract

Centers such as Samarqand and Bukhârâ in the Transoxiana region hold a significant place in Islamic history from political, social, and religious perspectives. This geography, especially, plays a pivotal role in shaping the beliefs and religious thoughts of Turkish communities. The two prominent scholars under study are among the most important figures in this region. As carriers of the Hanafî tradition, these two scholars who lived in the same era made substantial contributions to this tradition, and it is important to determine how they contributed and influenced the birth of Mâtürîdî theology. Particularly, it is crucial to understand the significance of the two fundamental works of the authors in the field of theology, namely Kitâb al-tawhîd and Sawâd al-azam, and their contributions to the formation of Mâtürîdî theological tradition, as well as their original aspects. This study compares the two important works put forth by the founder of Mâtürîdî theology, his successor, and two valuable contemporary scholar, highlighting their differences, similarities, and their role in theological discourse. Furthermore, the unique and original aspects of Kitâb al-tawhîd, which holds the status of being the founding text of Mâtürîdî theology and even the entire Ahl Sunna tradition, are emphasized within the context of the comparison of these two works.

Keywords: Theology, Kitâb al-tawhîd, Mâtürîdî, Samarqandî, Sawâd al-azam.

Giriş

Türk ve İslam dünyasının yetiştirdiği ender şahsiyetlerden olan bu iki âlim, eserleri ve hayatları ile Mâtürîdî-Hanefî okulun iki önemli temsilcileri olduğunu göstermişlerdir. İslam dünyasında zuhur eden farklı din anlayışları içerisinde, bilhassa erken dönemde Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) dirayeti, aklî ihatası, bilgi teorisi, teolojik ve felsefi temellendirmeleri ile biricik bir yere sahiptir.¹⁹ Mâtürîdî ve Hakîm es-Semerkindî (öl. 342/953)'nin yaşadığı Semerkant şehri Abbasi Devleti'nin merkezi otoritesinin nispeten zayıfladığı yarı otonom bir şekilde Samaniler'in yönetimindeydi. Dolayısıyla başka merkezlerde baskı gören Hâricilik, Mu'tezile, Mürcie, İsmâîlîlik, Zeydîlik gibi fırkalar siyasi ve dini görüşlerini bu bölgede yaymaya çalışmışlardır.²⁰ Böyle bir ortamda yaşayan bu iki âlimin telif ettiği kitaplarda da bu zümrelerden bahsetmesi ve onları eleştirmesi beklenen bir durumdur. Ehl-i sünnet omurgayı bu fırkalara karşı koruma refleksi ikisinde de ortaktır. İslam felsefesi ve düşüncesi açısından Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (öl. 428/1037)'nin eserleri ne kadar önemli ise Türk dini düşüncesi ve itikadî açısından Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i de o derecede önemli ve merkezi bir yere sahiptir.²¹ O dönemde Mâtürîdî'nin takipçisi ve öğrencisi olabilecekler içerisinde eser telif eden ve eseri bize ulaşan tek isim Semerkandî'dir.²² O, Samani emirinin Buhara, Mâverâünnehir ve Semerkant'taki tüm âlimlerle toplanması ve ortak kararlar, Ehl-i sünneti inancını muhafaza için yazılacak temel metni kaleme alma görevi ona verilen büyük bir âlimdir. Nitekim o da, bu görevi yerine getirmek adına *es-Sevâdü'l-A'zam*'ı telif etmiştir.²³

Mâtürîdî ve Semerkandî'nin yaşadığı coğrafya nispeten dışarı kapalı ve Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin hem itikadî hem de fikhî anlamda yayıldığı, kabul edildiği ve çoğunlukla Türk şehirlerinden oluşan bir özellik göstermektedir.²⁴ Muhtemelen bu ve başka birçok faktör Mâtürîdîliğin ve bu ekole ait eserlerin kıymetinin daha geç dönemlerde anlaşılmasına ve aktarılmasına neden olmuştur. Ancak son yarım asırda yoğunlaşan Mâtürîdîlik araştırmalarında, bu ekoldeki âlimlerin ve eserlerinin kıymeti daha iyi anlaşılmıştır. Bilhassa *Kitâbü't-Tevhîd*'deki sistematik, derinlik ve fikri ihata göz önünde bulundurularak Mâtürîdî'nin Sünnî kelâmın kurucusu olduğu iddiası dile getirilmiştir.²⁵ Mâtürîdî'ye verilen bu kuruculuk payesini ve dönemdaşı olan Semerkandî'nin önemini eserleri üzerinden anlamaya çalışmak ve daha özel tespitler yapmak gerekmektedir.

1. Mâtürîdî ve Kitâbü't-Tevhîd

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944), Semerkant şehrinde yetişen âlimlerin belki de en önemlisidir. Kendi zamanında Ehl-i sünnetin reisi ve Müslümanların akaidini yanlışlardan arındıran kelâmcıların lideri gibi sıfatlarla anılmıştır.²⁶ Mâtürîdî, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit (öl. 150/767)'in öğrencileri olan Kadı Ebû Yusuf (öl. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'den (öl. 189/805) ders alan Ebû Bekir Ahmed el-Cûzcânî ve Musâ b. Süleyman el-Cûzcânî'den (öl. 200/816) ders almıştır.²⁷ Mâtürîdî, Hanefî

¹⁹ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 17.

²⁰ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 156-158.

²¹ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 62.

²² Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 28.

²³ el-Hakîm es-Semerkindî, *Tercume-i es-sevâdu'l-a'zam*, haz. Abdulhay Habîbî (Tahran: y.y., 1348/1969), 17-19.

²⁴ Ebû'l-Mu'în Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsîratu'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Claude Selame (Şam: y.y., 1992), 59-60; Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 315.

²⁵ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, 216.

²⁶ İbn Kutluboğa, *Tâcû't-terâcim*, nşr. Gustav Flügel (Leipzig: Brockhaus, 1862), 59; Muhammed Murtazâ

ez-Zebîdî, *İthâfü's-sâde* (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.), 2/5.

²⁷ Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min ibâratü'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzâk (Kahire: y.y., 1949), 23.

âlimlerin bulunduğu bir ortam ve gelenek içinde yetişmiştir. Hanefiliğin beşinci kuşak âlimlerinden olup özellikle usûl-i fıkıh ve kelâm alanında ilmi istişare ve tartışmalarda bulunmak için yolculuklar yapmıştır.²⁸ Ayrıca Mâtürîdî naklî ve aklî ilimlerde derinlik sahibi olup fıkıh, kelâm ve tefsir ilminde temayüz etmiştir.²⁹ Tefsir, kelâm ve fıkıha dair Mâtürîdî'ye aidiyeti kesin kabul edilen on üç eser olmakla beraber; ona nispet edilen dokuz eserden daha bahsedilmektedir.³⁰ Çalışmanın kapsamı açısından müellifin *Kitâbü't-Tevhîd*'i üzerinde durulup değerlendirmeler ona göre yapılacaktır.

Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*'e bilgi edinme yolları (bilgi teorisi) ile giriş yapar. Kitabın bu bölümü kendi dönemi açısından bir ilktir. Mâtürîdî'den çok sonra bu giriş usulü, kelâm literatüründe bir gelenek hâline gelecektir.³¹ Bu kısım kitabın ilerleyen bölümlerine bir temel oluşturmaktadır. Zira müellif duyuların idraki (septiklere karşı duyularla algılanan şeylerin gerçekliğinin gösterilmesi), haber (bilginin en temel ulaşma yolu) ve istidlal (akıl yürütme) ile eşyanın hakikatının bilinebileceğini söylemektedir. Zira ona göre bunları reddedenlerle anlaşabilmek mümkün değildir. Ancak onlar kendi iddialarının içindeki argümanlar ile ilzam edilebilirler. Zira akıl yürütmeyi, haberi ya da duyuların idrakini reddeden kişi bunu ancak akıl yürüterek yapabilir.³² Bu akıl yürütme işini de ancak edindiği bilgileri ve duyularını kullanarak gerçekleştirebilir.

Mâtürîdî, kitabın birinci bölümünde ilahiyat başlığı altında birçok konuya yer vermiştir. Özellikle maddenin ezeliyetinin imkânı bağlamında madde, cevher ve araz gibi konuları ele almıştır. Müellif âlemin bir yaratıcısının olmasının gerekliliğine dair on bir delil sıralamıştır. Ardından yaratıcının birliğine dair aklî ve naklî deliller sunmuştur. Sonraki başlıkta tevhidin gereği olarak teşbihin nefyini konu edinmiş; Müşebbihe ve Mücessime fırkalarını tenkit etmiştir. Mâtürîdî âlemin ezeliğini savunanları ele aldığı genel başlık altında Seneviyye'ye de özel olarak eleştiriler yöneltmiştir. Ardından sıfatlar bahsine geçmeden son olarak Allah'a cisim ve şey kavramlarının nispetinin imkânını aklî ve naklî açıdan tahlil etmiştir.³³

Mâtürîdî sıfatlar bahsine tekvin sıfatını ele alarak başlamıştır. Bu kısmın ikinci başlığında müellif, Ebü'l-Kâsım Abdullâh el-Kâ'bî (öl. 319/931)'yi- ki kendi döneminde Mu'tezile'ye göre yeryüzü sakinlerinin imamı olarak nitelenmektedir- zati ve fiili sıfatlar meselesinde tenkit etmiştir. Üçüncü başlıkta kelâm sıfatını konu edinmiş ve bu kısımda Kâ'bî'yi de muhatap alarak Mu'tezile'nin Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ettikleri görüşü eleştirmiştir. Müellif sözlerini tevcih ettiği Kâ'bî'nin mesela ilahi fiillerin ihtiyari olması gibi tevhit ehlinin mezhebini benimsemesiyle isabet ettiğini ancak kendi mezhebi olan Mu'tezilî fikirler bağlamında ise tutarsızlığa düştüğünü ve genel manada da cevaplarının yetersizliğini kitabın serencamında daima vurgulamıştır. Sonraki başlıkta maddenin ve tabiattaki varlıkların özellikleri bağlamında hikmet ve ilim sahibi bir yaratıcının gerekliliği tartışılmıştır. Ardından Allah'ın isimleri ve sıfatları söz konusu edilmiş, bu konuda Mu'tezile ve Cehmiyye fırkalarına birtakım tenkitler yöneltilecek onların tutarsızlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.³⁴

Mâtürîdî, arş ve istiva meselesinin üzerinde de etraflıca durmuş ve ilgili ayetleri ele alırken tefsirdeki dirayetini ve hünerini ortaya koymuştur. Gerek istiva ve gerekse Allah'a isnat edilen diğer fiilleri, O'nun

²⁸ Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire: el-Matbaatü'n-Nemûzeciyye, ts.), 288; Recep Tuzcu vd. (ed), *Mâtürîdî Araştırmaları: Sorun ve Öneriler* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 27.

²⁹ Bekir Topaloğlu, "Mâtürîdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/157-159.

³⁰ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/149-150.

³¹ Franz Rosenthal, *Bilginin Zaferi: İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı*, çev. Lami Güngören (İstanbul: Ufuk Kitap, 2004), 235.

³² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 57-70.

³³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 73-125.

³⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 125-162.

şanına yakışacak bir tarzda mekândan ve zamandan münezzehe oluşu çerçevesinde yorumlamıştır.³⁵ Mâtürîdî Allah'ın mekândan münezzehe oluşunu ayrıca bir başlık açarak da detaylandırmış ve bu babta mahlûk oluştan münezzehe cihetlerini ayrıca vurgulamıştır.³⁶

Mâtürîdî, rü'yetullah meselesi üzerinde dururken Allah'ın görülmesinin mümkün ve hak olduğunu söyler; bunun idraksiz ve tefsirsiz olacağını ifade eder. Ona göre nasta geldiği kadarıyla rü'yeti benimsemek, ondan yaratılmış olan şeylere benzeme manalarını nefyetmek ve ulûhiyete layık olmayan nitelermelerden tenzih eder bir şekilde kabul etmek gerekir. Mâtürîdî bu meselede de Kâ'bî'ye hitaben onu tenkit eden delillerini sıralamıştır.³⁷

Mâtürîdî, kâinatın yaratıcısı ve oluşumu hakkında farklı görüşler ortaya atan: Dehriyye, Seneviyye, Tabiatçılar vb. iddia sahiplerini eleştirmektedir. Bu gruplara ek olarak bilhassa tevhit bağlamında Mecûsilere ayrıca tenkitler yönelmektedir.³⁸ Müellif tevhit yöntemleri hakkındaki bölümde daha önce Kâ'bî'ye yönelik uyguladığı hitap şeklini bu bölümde ise yine Mu'tezile'den Muhammed b. Şebîbî muhatap alarak yapmaktadır. İbn Şebîb Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden olup İslam'a yöneltilen tenkitlere cevap vermeye çalışmakta, Mâtürîdî ise onun bu cevapların yeterliliğini ve kendi mezhebi ile tutarlılığını değerlendirmektedir. Ayrıca müellif, bu bölümün sonunda Müneccimlere ve Aristo'ya eleştiriler getirmektedir.³⁹ O, aklî birtakım çıkarımlar ve kıyaslar yaparak filozofların bazı söylemlerini akıldan uzak hayalperest düşünceler olarak yorumlamıştır.⁴⁰

Mâtürîdî, tevhit yöntemleri bahsinde İslam'ın tevhit ilkesine uymayan: Sümeniyye, Sofistler, Menâniyye, Deysâniyye, Mer kayûniyye gibi birçok zümrenin görüşlerini eleştirmiştir.⁴¹ Özellikle bu tarz grupları ele alırken Mâtürîdî, Mu'tezile'yi temsil eden birtakım bilginlerin verdiği cevapların yetersizliğinden hareket etse de onların kendi iç tutarsızlığını ve yetersizliğini bir an için görmezden gelirse, Mu'tezilî bilginlerin birtakım cevaplarını takdir etmeyi de bilecek tahkiki ve objektif bir tavır sergilemiştir.

Mâtürîdî, kitabın ikinci bölümünü nübüvvet konularına ayırmıştır. Nübüvvetin ispatı ve gerekliliğinden söze başlayan müellif beş grup nübüvvet münkiri (deist) zümreyi ele almıştır. Müellif kitabın genel seyrinde olduğu üzere bu bölümde de Mu'tezilî bilginlerden Ebu İsa Muhammed b. Verrâk'ın (öl. 247/861) nübüvvetin ispatı ve temellendirilmesinin yetersizliğinden yola çıkarak deist zümrelere cevaplar vermiştir. Yine bunu yaparken Mu'tezile'nin iç tutarsızlığını da söz konusu etmiştir. Müellif bölümün ikinci ve beşinci başlığında ise Hz. Muhammed'in nübüvvetini ispata konu etmiş ve son olarak altıncı başlıkta ise teslise dair birtakım eleştirilerde bulunmuştur.⁴²

Mâtürîdî, kitabın üçüncü bölümünde kaza ve kader konularını işlemiştir. Müellif en elverişli olanı tercih etmenin (hikmet-aslah) Allah'a vacip olarak görülmesini Mu'tezilî düşünce bağlamında eleştirerek bu bölüme başlamaktadır. Ona göre ilkesel olarak Allah sefeh ve zulümden münezzehtir. Bölümün ikinci başlığında ise kulların fiilleri ve fâillerinin belirlenmesinden söz eder. Bu mevzuda Mu'tezile, Cebriyye ve Mürchie fırkalarını aklî ve naklî deliller ile tenkit eder. Ona göre fiilleri hakiki manasıyla kullara nispet etmek gereklidir. Bir fiilin yapıcı kul, yaratıcısı ise Allah'tır. Bu bahiste Mâtürîdî kulların fiilleri hakkında

³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 163-178.

³⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 224-230.

³⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 178-193.

³⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 233-256.

³⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 256-305.

⁴⁰ Niyazi Kahveci, "Matürîdî Aklının Felsefi Analizi", *Journal of History Culture and Art Research* 9/2 (2020), 550.

⁴¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 305-343.

⁴² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 347-417.

Mu'tezile'yi ve özelde de Kâ'bî'yi müstakil başlıklar altında açılan bölümlerde tenkit eder. Müellif fiillerin yaratılmışlığını aklî deliller bağlamında uzun uzadıya tartışırken, naklî delillere ise nispeten daha kısa değinir. O, kula ait fiillerin istitâatini bu bölümün üçüncü başlığında ayrıca ele alır. Çoğunlukla Mu'tezilî anlayışı tenkit eder. Kulun fiil işleme kudretinin fiille beraber olduğunu savunarak fiilden önce bu kudretin olduğu iddiasını tenkit eder. Bölümün dördüncü ve beşinci başlıklarında ecel ve rızık konusu çerçevesinde müellif Kâ'bî'yi eleştirmeye devam etmektedir. Altıncı başlıkta iradeye dair uzunca mütalaada bulunur. Cebrî ve Mu'tezilî düşünceyi eleştirir. Bu bölümde müellif ayet, hadis ve Ebû Hanîfe'nin sözlerinden istidlallerde bulunur. Yedinci başlıkta ise kaza ve kader hakkında daha özel olarak hem kavramsal hem de ıstılahı olarak bilgiler verir. Ona göre kader ilahi bir plan ve program, kaza ise bu ilahi planın gerçekleşmesidir. Müellif bu başlıkta da genel olarak Mu'tezile'yi ve özelde ise Kâ'bî'yi eleştirir.⁴³

Mâtürîdî, kitabın dördüncü bölümünde büyük günah işleyenler ve bunların durumunu ele alır. Müellif bu bölümde de aklî ve naklî delillerle davasını savunurken, Mu'tezile'ye ve Hâricîler'e ciddi tenkitler yönelir. Bu iki zümre mürtekeb-i kebîreden Allah'ın rahmetini nefyetme konusunda ittifak etmişlerdir. Biri büyük diğeri ise küçük günahtan dolayı iman vasfının zail olacağını iddia etmişlerdir. Müellif büyük ya da küçük günahtan dolayı mümin kimseden iman vasfının nefyedilmeyeceğini delilleriyle ele almaya çalışmıştır. Bu bölümde müellif Kâ'bî'yi büyük günahlar hakkındaki fikirlerinden dolayı eleştirir. Yine günahların imana hiçbir şekilde etki etmeyeceğini iddia eden zümreleri de eleştirmiştir.⁴⁴ Mâtürîdî bu bölümün sonunda büyük günah ve şefaahat bahsini beraber ele alarak Mu'tezile'yi ve Hâricîler'i bu hususta da tenkit eder.⁴⁵

Mâtürîdî, kitabın beşinci ve son bölümünde iman ve İslam kavramları üzerinde durur. Müellif imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdik olması bağlamında meseleyi aklî ve naklî açıdan ele alır. İmanı sadece dil ile ikrar olarak gören Kerrâmiyye'yi eleştirir. Bölümün ikinci başlığında imanın tasdik değil sadece marifet olduğunu iddia edenleri tenkit eder. Üçüncü başlıkta irca meselesini söz konusu ederek Mürcie'nin iddialarını aklî ve naklî olarak eleştirir. Dördüncü başlıkta imanın yaratılmış olduğu konusunu ve beşinci başlıkta ise imanda istisna konusunu ele alır. Ona göre mümin olduğunu kesinlikle ifade etmek ve "inşallah" diyerek istisna getirmemek doğru olandır. Bu mesele özelinde Mu'tezile, Havâriç ve Haşviyye'yi tenkit etmiştir. Bu bölümün ve kitabın sonunda müellif İslam ve iman kavramlarının Ehl-i sünnet tarafından genel olarak aynı manaya geldiğinin ilkesel olarak benimsendiğini söyler.⁴⁶

Mâtürîdî'nin İslam dışı ve ehl-i bid'at birçok fikre karşı ortaya koyduğu dirayet takdire şayan olup, bu yeteneği kendi dönemindeki bilginler arasında onu özel kılan alametlerden en önemlisidir. Mâtürîdî, Hanefî geleneği devam ettiren bir âlim olmasına rağmen bununla yetinmemiş, bu gelenekten tevarüs eden bilgiyi kendi donanımıyla mezcederek bizce kurucu ve devrimsel bir sıçrama yapmayı başarabilmiştir. Onun, Ehl-i sünnet kelamını kurucu seviyede doktrine eden ilk kişi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁴⁷ Nitekim ona, Ebû Hanîfe okulunun ilk kelimcisi payesinin verilmesi bu kanaati desteklemektedir.⁴⁸ Onun için, Ehl-i sünnetin kelâmî prensiplerini ortaya koyan ilk kişi olduğu kanısı da

⁴³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 421-613.

⁴⁴ Sönmez Kutlu, "Mürchie", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/43.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 617-710.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 713-758.

⁴⁷ Recep Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelam İlmi'ndeki Yeri", *Akademik İncelemeler Dergisi* 8/3 (2013), 342.

⁴⁸ Muhammed Abdulhayy el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, ts.), 195; Taşkörozâde Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, nşr. Ahmed Neyle (Musul: y.y., 1961), 56.

yaygındır.⁴⁹ Hatta bu bağlamda Hanefîlik kavramı artık fikhî literatürde kullanılırken, Mâtürîdîlik ise kelâmî sahada kullanılır olmuştur.⁵⁰

Mâtürîdî'nin bilhassa inkârcı akımlara karşı gösterdiği aklî istidlal gücü çağının çok ötesindedir.⁵¹ Nitekim o, *Kitâbü't-Tevhîd*'inin hemen başına dini delile dayanarak bilmenin gerekliliği ve nakil ile aklın dinin tanınması için esas teşkil ettiğini söyleyerek giriş yapmış ve kitap boyu bu dirayetini devam ettirmiştir.⁵² Mâtürîdî, rasyonel bilgiyi kullanmayı önemsemiş ve dinde taklidi yeterli görmeyerek insanın akıl sahibi olarak yaratılmış olmasının ve aklını aktif olarak kullanması gerektiğinin altını önemle çizmiştir. Müellif eserinde akli ve mantığı genel bir sistematik üzerinden ele almaktan ziyade çoğunlukla akıl-vahiy-âlem ilişkisi üzerinde mantığını çalıştırmıştır.⁵³ Bu kısıtlı sonuçta muhtemelen bulunduğu fikri atmosfer, zaman ve zemin etkili olmuş olmalıdır. Dil ve anlatılan şeyleri tam ihata etme açısından onun eserini anlamak nispeten zordur. Ayrıca müellif kitabında felsefi kavramlara da yer vermiştir. Mâtürîdî karşı fikirleri tenkit ederken ihtiyatlı davranmış, saygılı bir üslupla ilmi ölçekler üzerinden kendi görüşlerini aklî ve naklî delillerle savunmuş, kendini Müslüman olarak tanımlayan muhalif fikir sahiplerini fikri temelde eleştirmiş, onları tekfir etmemiş ve yumuşak bir dil kullanmıştır.

Mâtürîdî'nin usûl-i fikh derinliğinin yansımaları *Kitâbü't-Tevhîd*'te işlediği kelâmî konularda kendini net bir şekilde hissettirtmektedir.⁵⁴ Ayrıca müellif, naklî delilleri sunarken seçici davranmış, mütevâtir olan rivayetleri öncelerken, haber-i vâhid tarzındaki rivayetleri sabit olan naslar çerçevesinde ve râvilerin durumlarının incelenmesi sonucu daha net delillerle kıyaslanarak hüküm vermek gerektiğini söylemiştir.⁵⁵

2. Hakîm es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-A'zam

Semerkandî, Semerkant yöresinde yetişen çok yönlülüğüyle dikkat çeken bir âlimdir. Zira o, fikhî ve kelâmî yönü ile ön plana çıkmış olmasının yanında sufi bağlantıları onun tasavvufi yönünün de saygın bir derecede olduğunu göstermektedir. Müellifin tasavvuf ve hikmet yönü bu şekilde tezahür ederken, fikhî yönünün yeterliliği uzun yıllar yaptığı kadılıktan bilinmekte, kelâm ve akait ilimlerindeki yeterliliği ise dönemin resmi risalesini kaleme almış olmasından anlaşılmaktadır.⁵⁶ Semerkandî, Hanefî ve Mâtürîdî âlimlerden ders almıştır. Semerkandî'nin Mâtürîdî'den kelâm ve fikh dersleri aldığını ve onun öğrencisi olduğunu iddia edenler olduğu gibi⁵⁷, aslında çağdaş olan bu iki âlimin görüşlerindeki paralellikten, Semerkandî'nin Mâtürîdî'ye yönelik övgü dolu ifadelerinden ve ikisi arasındaki ilişkiden dolayı bunun bir yakıştırma olduğu da öne sürülmüştür.⁵⁸ Ayrıca Mâtürîdî de *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı Kur'an tefsirinde Semerkandî'den "Şeyh Ebu'l-Kasım el-Hâkim dedi ki" şeklinde rivayette bulunmuştur.⁵⁹ Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-A'zam*'nin muhtevasına bakıldığında bir Hanefî akaidini

⁴⁹ Muhammed Murtaazâ Zebîdî, *İthâfü's-sâde*, nşr. Muhammed Ali Beyzavî (Beirut: y.y., 2002), 2/5-6.

⁵⁰ Yusuf Ziya Yörükhan, "İslam Akâid Sisteminde Gelişmeler ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2-3 (1952), 80.

⁵¹ Tuzcu vd. (ed), *Mâtürîdî Araştırmaları: Sorun ve Öneriler*, 35.

⁵² Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, trc. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), 49-53.

⁵³ Kahveci, "Matürîdî Aklının Felsefi Analizi", 554.

⁵⁴ Murat Akın, "Hakîm es-Semerkandî'nin 'es-Sevâdü'l-A'zam' İsimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 47 (2017), 111.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 62.

⁵⁶ Yunus Eraslan, "Orta Asya'da Hikmet Anlayışı ve Hakîm Geleneği (Hakîm es-Semerkandî Örneği)", *Orta Asya'dan Anadolu'ya İlim Yolculuğu*, ed. Yakup Koçyiğit-Aiitmamat Kariev (Karabük: Karabük Üniversitesi, 2021), 459-460.

⁵⁷ Ahmet Ak, *Büyük Türk Âlimi Maturîdî ve Mâtürîdîlik* (İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008), 47.

⁵⁸ Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fî usûlî'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 1/472.

⁵⁹ Şükrü Özen, Ebû Mansûr el-Maturîdî'nin Fikh Usûlünün Yeniden İnşası (İstanbul: y.y., 2001), 16.

temsil ettiği söylenebilir. Nitekim kitabın asıl isminin *Reddu alâ eshâbi'l-ehvâ el-müsemmâ kitabü's-sevâdi'l-a'zam alâ mezhebî'l-îmam-ı A'zam Ebû Hanife* olduğu iddiası da bu yaklaşımı doğrulamaktadır.⁶⁰ Eser altmış iki ana başlıktan oluşup, müellif kendisinden önceki akait eserlerinde yer almayan bazı konulara da yer vermiştir.⁶¹

Es-Sevâdü'l-A'zam'da müellif Ehl-i sünnet bir müminde bulunması gereken altmış iki kaide sıralamıştır.⁶² Bunlardan itikada taalluk edenlerin özeti şöyledir:

1. Mümin için uygun olan imanından şüphe etmemektir. Bu yüzden bir kimse “Ben Allah dilerse-inşallah-müminim” dememelidir. Ben hakikaten müminim demelidir. Müellif bu iddiasını daha çok ayetlerden delil getirerek savunur.⁶³
2. Müslümanların cemaatine muhalefet etmemenin gerekliliğini naklî delillerle temellendirmeye çalışır.⁶⁴
3. Müellif kitabın genel insicamındaki usul üzere genelde naklî birtakım delillerle yetinmektedir. Bu bağlamda büyük günah işleseler de ehl-i kiblenin tekfir edilmemesi gerektiğini söyler.⁶⁵
4. Ona göre mümin için, hayır ve şerrin takdirinin Allah tarafından olduğuna inanmak lazımdır. Bu kısımda müellif, Kaderiyye ve Cebriyye fırkalarını eleştirmektedir.⁶⁶
5. İmanın Allah tarafından bir lütuf olduğunun görülmesi müellife göre zorunludur. O, bu konuyu işlerken ayetlerden istidlaller ile Cebriyye ve Kaderiyye mezhebini eleştirmektedir. Ona göre Kur'an'ın kul tarafından okunması işi mahlûk, okunan şey ise Allah'ın kelamı olup mahlûk değildir.⁶⁷
6. Kulların fiillerinin mahlûk, Allah'ın fiillerinin ise mahlûk olmadığını bilmek gerekir. Ona göre Müslüman kimse, Kur'an'ın Allah'ın kelamı olduğuna ve mahlûk olmadığına inanmalıdır. Kur'an mahlûktur diyen kişi Allah'ın sıfatları mahlûktur diyen gibidir. Böyle söylemek ise küfürdür. Müellif bu iddiasını bir kısım ayetlerden, hadislerden ve selefin sözlerinden hareketle ispatlamaya çalışırken, Cehmiyye ve Mu'tezile fırkalarına ağır eleştiriler getirir ve onları küfürle ve ehl-i bid'at olmakla suçlar.⁶⁸
7. Kabir azabını, Münker ve Nekir'in sorgulamasını, ölülerin dirilerin duasıyla menfaatlendiğini, ümmetinden büyük günah işleyenler için şefaati, Mi'raç hadisesini ve amel defterlerinin okunmasını hak olarak görmek gerekir. Müellife göre kabir azabını inkâr eden bid'atçı ve Mu'tezilî olurken, sorgu-suali inkâr eden Kaderiyye mezhebinden, ölülerin yaşayanların dualarından faydalandığına inanmayanlar Mu'tezilî olur. İsrâ olayını inkâr eden kâfir ve Mi'racı inkâr eden ise bid'atçı olur.⁶⁹

⁶⁰ Ulrich Rudolph, *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı: Mâturîdî*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 185.

⁶¹ Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkandî”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/193-194; Ebû'l Kâsım es-Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara (İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2023), 5-6.

⁶² Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 18-27.

⁶³ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 28-32.

⁶⁴ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 32-33.

⁶⁵ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 35-38.

⁶⁶ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 38-45.

⁶⁷ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 47-50.

⁶⁸ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 50-54.

⁶⁹ Semerkandî, *Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 55-67; El-Hakîm es-Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata (İstanbul: Sarmaşık Yayınları, ts.), 56-65.

8. Eserde genel olarak ilgili konunun hükmü başta verilip, ardından ayetler, hadisler ve selefin sözleriyle desteklenmeye çalışılmaktadır. Bir mümin, kıyamet günü hesaba çekileceğine, mizanın hak olduğuna, sırat köprüsünün hak olduğuna, cennet ve cehennemın yaratılmış olduğuna ve kulların kıyamet günü vasıtasız olarak hesaba çekileceğine inanmalıdır. Müellife göre her kim onların yaratılmış olduğunu inkâr ederse kâfir olurken; yaratılmışlardır ancak içlerinde olanlar ve ehli yok olacaktadırlar derse Cehmiyye mezhebindedir.⁷⁰
9. Müellif aşere-i mübeşşere ve hulefâ-yi râşidinin faziletlerinin hak oluşuna ve fazilet sıralamasının: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali şeklinde olduğuna inanmanın gerekliliğine; onlar ve sahabe hakkında kötü konuşmanın sakıncalarına vurgu yapar. Ona göre Allah'ın rızası ve gazabı bizim gibidir diyen kimse bid'atçı olur.⁷¹ Kitapta bazen muhalif fırkanın görüşlerine yer verilmeden o meselede Ehl-i sünnetin görüşü aktarılmaktadır. Bu meselede bid'atçı derken Şia'nın kastedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca müellif imamet meselesini bir başlık açarak değil, özet bir şekilde sahabe bahsi içinde işlemiştir.
10. Allah'ın Cennet'te keyfiyetsiz olarak görüleceğine inanmak gerekir. Müellif bu bölümde isim zikretmeksizin Mu'tezile'yi eleştirmektedir. O, Peygamberlerin derecelerinin evliyalardan üstün olduğuna inanmanın gerekli olduğunu söyler. Ona göre her kim aksini iddia ederse o kişi bid'atçı, kâfir ve Kerramiyye diye isimlendirilir. Yine ona göre evliyanın kerametini inkâr eden kişi bid'atçı olur. Evliyanın kerametinin hak olduğu noktasında birtakım deliller zikreder.⁷² Bu hususta müellif metinden anlaşıldığına göre Mu'tezile'ye yönelik reddiye yapmaktadır.⁷³
11. Ona göre Allah'ın dilediğini yaptığını ve yapacağına inanmak kişi üzerine vaciptir. Müellif kâfirin aklını müminin aklına eşit görenin bid'atçı olduğunu iddia eder ve aklın beş mertebesinde söz eder. Mümin için lazım olan şey Allah'ın halkı yaratmadan evvel de yaratıcı olduğuna ve O'nun zatı ile âlim ve kadîr olduğuna inanmasıdır.⁷⁴
12. Mushaflarda yazılı olan şeyin hakiki manada Kur'an olduğuna inanmak gerekir. Bunu böylece kabul etmeyen kimse ona göre bid'atçıdır.⁷⁵
13. Müellif göre Allah'ın tevfiğinin (iş yapmaya muvaffak kılmasının) fiil ile birlikte olduğuna inanmak gerekir. Kim tevfiğ fiilden evveldir derse bu görüş Kaderiyye mezhebine aittir. Kim de tevfiğ fiilden sonradır derse bu görüş Cebriyye'nin mezhebidir. Ona göre bu iki zümre şu ümmetin Mecusileridir. Kaderiyye hayır ve şerrin tamamını kula verirken, Cebriyye ise hayır ve şerri kuldan nefyederek tesiri tamamen Allah'a verir.⁷⁶
14. İman dil ile ikrar ve kalp ile tasdikten ibarettir. Müellife göre, imanı sadece kalp ile tasdike bağlayan kişi Cehmiyye, sadece dil ile ikrara indirgeyen kimse Kerramiyye ve Mürice

⁷⁰ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 67-71; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 66-71.

⁷¹ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 71-77; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 72-79.

⁷² Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 82-87; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 87-95.

⁷³ Karaağaç, "Hakim es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri", 268.

⁷⁴ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 85-88; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 91-95.

⁷⁵ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 90-95; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 99-104.

⁷⁶ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 98-99; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 108-110.

- fırkalarına dâhil olmuştur. Bu sayılan fırkalar ona göre sapıtmıştır.⁷⁷ Ayrıca Müellife göre, imanın kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve azalarla amel etmek olduğunu ileri süren kimse bid'atçıdır. Hâlbuki Ehl-i sünnetin mezhep imamları ve muhaddislerinin birçoğu bu görüştedir. Bu nedenle bu kimselere bid'atçı demek doğru değildir.⁷⁸
15. Müellife göre Allah'ın hiçbir şeye benzemediğine inanmak gerekir. Ona göre her kim Allah'a el, dil, cisim ve bunun gibi şeyler nispet ederse o kişi kâfir olur. Allah'ın mekândan, gelmek ve gitmek fiillerinden müstağni olduğuna inanmak gerekir. Müteşâbih ayet ve hadisleri geldiği sıfat üzere almak ve onlara öylece inanmak gerekir. Her kim o sıfatları Allah'a cismani şeyler izafe ederek tefsir ederse Müşebbihe mezhebinden olur.⁷⁹
 16. Müellife göre imanın amelden, amelin de imandan ayrı olduğuna inanmak şarttır. İyi ve kötü her Müslüman'ın imanının eşit olduğuna inanmak gerekir. Her kim bunun aksini söylese o kişi bid'atçıdır.⁸⁰
 17. Öldükten sonra dirilmenin ve kıyametin hak olduğuna inanmak gerekir. Kim bunun aksini söylese kâfir olur.⁸¹
 18. İmanın artmayacağına ve eksilmeyeceğine inanmak gerekir. Kim bunun aksini söylese bid'atçıdır. Zira iman edilecek hususlar bellidir ve bunlarda herhangi bir eksik ya da ziyade olmaz.⁸²
 19. Allah'a olan muhabbet sebebiyle kulluk vazifelerinin kalkmayacağına inanmak gerekir. Bu meseleye bu şekilde inanmayan kişi batıla dalmış olur. Müellif isim vermese de birtakım Bâtını fırkalara yönelik olarak bu tenkidi yapmış olmalıdır.⁸³
 20. Müellife göre kişinin son nefeste imansız gidebileceğinden korkması gerekir. O, bu iddiasını Ebû Hanîfe'den aktarım yaparak delillendirir. Kötü sondan korkmaması durumunda o kişi Mürcie ve Cebriyye mezhebinden olmaktadır. Öte yandan ona göre her kim Allah'ın rahmetinden ümidini keserse o kişi kâfir ve Harûriyye diye isimlendirilir. Ona göre her kim derse ki: "Bir mümin şu günahları işler ve dünyadan tövbesiz çıkarsa, Cehennem'de ebedi kalır" bunu diyen kişi küfür işlemiştir ve Mu'tezile diye isimlendirilir. Aksine: "Şu mümine Allah'a iman ettikten sonra günahları zarar vermez" diye kim söylese bu kişi küfür işlemiştir ve Mürcie diye isimlendirilir.⁸⁴

Semerkindî, kitabında itikat konuları haricinde birtakım fikhî konulara da yer vermiştir. Bunlar da kısaca şöyledir: İyi ve kötü her imamın arkasında namaz kılmanın caiz olması, ehl-i kıblenin cenaze namazını kılmanın gerekliliği, haksız yere Müslümanlara silahla saldırmamak, mestler üzerine mesh etmenin caiz olduğu, idarecilerin peşinde namaz kılmanın hak olduğu, kazanç elde etmek için bazı vakitlerde

⁷⁷ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 100-101; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 112-113.

⁷⁸ Ebû'l Kâsım el-Hakim es-Semerkindî, *Sevâd'l-A'zam*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2022), 24.

⁷⁹ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 102-105; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 113-117.

⁸⁰ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 107-112; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 120-124.

⁸¹ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 112-114; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 125-126.

⁸² Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 122-126; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 137-141.

⁸³ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 131-133; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 148-150.

⁸⁴ Semerkindî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 133-136; Semerkindî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 151-155.

çalışmanın farz olduğunu bilmek, vitir namazının bir selamla birlikte üç rekât olduğuna⁸⁵, imamın namazının bozulmasıyla cemaatin namazının bozulacağına, az ve durgun suyla abdestin caiz olmadığına, kan, irin ve benzeri şeylerin abdesti bozacağına inanmak gibi konularıdır.⁸⁶

Semerkandî, görüşlerini temellendirirken genelde haberi esas almış ve aktarımında bulunduğu ayetleri literal olarak yorumlamıştır. Kitabında yer verdiği hadis ve eser türünden rivayetlerin sıhhat durumunu dikkatle incelemeyen aktarmıştır. Rivayetlerin haber-i vâhid ya da mütevâtir oluşunu önemsemeyen kesin delil olarak görmüştür. Müellifin eserinde zayıf birçok rivayet olmakla birlikte beş rivayetin ise aslı yoktur. Eserin başka bir değerlendirmesinde ise yedi rivayetin aslı ve kaynağı tespit edilememiştir. Ayrıca müellif aykırı düşünceleri şiddetli bir şekilde tenkit etmiştir.⁸⁷

Semerkandî'den, biyografi kitaplarında daha çok bir kelâmcı ve fıkıhçı olarak bahsedilmiştir. Rical müellifleri onu muhaddis olarak değerlendirmemiştir. Müellifin hadisçiliği eserlerine de bakıldığında ön plana çıkmamıştır.⁸⁸ Nitekim *es-Sevâdü'l-A'zam* eserinde müellifin kelâm ve fıkıh ağırlıklı oluşu bariz olarak görülmektedir. Eserde Hanefî-Mâtürîdî geleneğe görülen akait ve fıkıh konularının iç içe geçmişliği de net olarak izlenmektedir.

Eserinin *es-Sevâdü'l-a'zam fi'ilmî'l-keâm* şeklinde kaydedildiği de zikredilmiştir. Bu kayıt kitabın kelâmî yönüne ve ağırlığına vurgu yapmaktadır. Eserin, bid'at ve sapkın akımların yaygınlaşmasından dolayı devlet ricalinin teklifi üzere Ehl-i sünnet akaidini savunmak ve korumak için yazıldığı bilinmektedir. Âlimlerin bu görevi neden Mâtürîdî'ye değil de ona teklif ettikleri ayrıca merak konusudur. Bu durumun Mâtürîdî'nin siyasete mesafeli oluşuyla açıklanabileceğini iddia edenler olmuştur.⁸⁹ Müellif ilahiyat, nübüvât, sem'iyât ve hilâfet bahislerinin yanı sıra birçok fikhî meseleyi de kitaba dâhil etmiştir. Semerkandî, kitabında sade bir üslup ile ayet ve hadislerden destek alarak akli delillerden çok nakli deliller ile kendi itikadını savunurken, genelde Mu'tezile, Havaric, Kerrâmiyye, Şîa ve Cehmiyye fırkalarını sert bir dil ile eleştirmiş, bazen küfürle suçlamış ve kendi mezhebine muhalif kimseleri ise bid'atçı olarak nitelemiştir. Eserdeki dil ve muhteva genel anlamda Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inden çok Ebû Hanîfe'nin risâlelerine benzerlik göstermektedir. Bu nedenle eseri Hanefî akaidi özelliği göstermekle beraber Mâtürîdîliğe öncülük eden ve Mâtürîdî kelâm geleneğinin ilk dönem telifi mahiyetinde görmek de yerinde olacaktır.⁹⁰

⁸⁵ Hanefî mezhebine müntesip birisi vitir namazını böyle bilebilir. Yoksa Şâfîlilere, Hanbelîlere ve Mâlikîlere göre iki ayrı selamla da kılınabilir. (Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam*, çev. Hüsametdin Vanlıoğlu vd., 24, 237.)

⁸⁶ Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 34-127; Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam*, trc. Abdüsselam Ata, 32-143. Müellif bu kısımda Hanefî mezhebinin görüşlerini sıralamıştır. Diğer Ehl-i sünnet mezhepleri batıl olarak görmek doğru değildir. (Semerkandî, *Sevâdü'l-A'zam*, çev. Hüsametdin Vanlıoğlu vd., 24.)

⁸⁷ Mehmet Kenan Şahin, "Mâtürîdî Kelâmcısı Hakîm es-Semerkandî'nin Sem'iyât'a Dair Görüşleri", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 15, 37-38; Mücahit Zagga-Hüseyn Kahraman, "Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-A'zam'da Geçen Hadislerin Genel Değerlendirilmesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2019), 371.

⁸⁸ Mücahit Zagga-Hüseyn Kahraman, "Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî ve es-Sevâdü'l-A'zam'da Geçen Hadislerin Genel Değerlendirilmesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2019), 371.

⁸⁹ Ahmet Ateşyürek, *Ebû Mansûr El-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 28; Özen, "Mâtürîdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28/147-151.

⁹⁰ Muhammed Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/578-579; Semerkandî, *Sevadül Azam Tercümesi ve Arapçası*, trc. Ali Kara, 5-6; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 33; Selim Özarslan, "Es-Sevâdü'l-A'zam ile El-Akidetu't-Tahâviyye'nin İçerik Açısından Karşılaştırmalı Bir Tahlili", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2002), 443; Hilmi Karaağaç, "Hakim es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019), 259; Hilmi Demir, "Hoca Ahmed Yesevi'yi Hanefî Mâtürîdî Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkandî", *1. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, ed. Ahmet Kartal (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017), 647.

3. İki Eser Özelinde Mâtürîdî ve Semerkandî'nin Karşılaştırılması

Mâtürîdî ve Semerkandî'nin Ehl-i sünnet akidesini savunmak için gerçekleştirdikleri çaba çok önemlidir. Ancak Mâtürîdî'nin ortaya çıkardığı fikri mücadele, münazara üslubu, ikna ediciliği ve davasını ispatta kullandığı, naklî, aklî, politik, sosyolojik, psikolojik ve dilsel argümanlar gerçekten üst düzey ve sistemattir.⁹¹ Ayrıca Mâtürîdî Semerkandî'ye göre akıl ve nakil konusunda daha mutedil olup aşırı akılcılığa veya nakilcilliğe kaçmadan birleştirici ve uzlaştırıcı zekâsıyla zıt kutupları yaklaştırmada oldukça başarılı olduğu söylenebilir.⁹² Mâtürîdî, akla önem verirken, nassı asla ihmal etmemiş, eserinde naslara sıkça referansta bulunmuştur.⁹³

Mâtürîdî eserinde naklî esas almakla birlikte akli da yücelmiştir. Eserde yer yer felsefi konulara girilirken, bazen dinler tarihi ve batıl mezheplere reddiye meseleleri de işlenmiştir. Ayrıca müellif eserinde yer verdiği hadisleri daha çok kendi fikrini teyit eden muhtevasına odaklanarak aktarmıştır.⁹⁴ Mâtürîdî'nin hadisçiliğine dair tabakat ve rical kitaplarında herhangi bir bilgi aktarılmamaktadır.⁹⁵

Semerkandî'nin Ribât-ı Gâziyan'da mücahitlere hikmet ilmi talim ederken, Mâtürîdî'nin ise kelâm ilmi okuttuğu aktarılmıştır.⁹⁶ Semerkandî, kelâmî konulara bir başlangıç özelliğini ihtiva eden varlığın hakikati, bilgi edinme yöntemleri ve âlemin neliği gibi konulara temas etmemiştir.⁹⁷ Müellifin, hem genel tavrı olarak ve hem de fikhî meselelerde kendi içtihadında bulunmayan kimseleri bid'at ehli olarak vasıflandırması ve fikhî meseleleri bir inanç parametresi olarak kabul etmesi isabetli görünmemektedir.⁹⁸

Semerkandî'nin metninde Mâtürîdî'den farklı olarak önemli oranda fikhî konulara yer verildiği görülür. Bu özelliğiyle eserde hem Mâtürîdî'nin hem de Ebû Hanîfe'nin ortak etkisi söz konusu olmuş olabilir. En eski Mâtürîdî kelâm el-kitabı olarak nitelenen eser aynı zamanda bir Hanefî akaidi dokusuna da sahiptir. Eser gösterdiği özellikler açısından Hanefîliğin etkisi altında daha fazla kalıp bağımsız ve rasyonel kelâmî bir yeterlilik göstermese de⁹⁹ bizce Hanefîlikten, Mâtürîdî kelâmına bir geçiş eseri olarak da tanımlanabilir. Semerkandî eserinde muhalif zümrelerin görüşlerini kısaca ele alırken, kendi görüşlerine daha detaylı olarak yer vermektedir. Ayrıca o, yer yer muhaliflerine karşı cedelci ve tartışmacı bir diyalektik tarz izlemektedir. Bazen isim vermeden Ehl-i hadis'e ve Eş'arilere tenkitler yönelttiği ve onları bid'at ehli olmakla suçladığı iddia edilmiştir.¹⁰⁰

Mâtürîdî ve Semerkandî'nin bu iki eserinde, konu bazındaki ortak ve farklı noktalar ele alındığında farklı noktalar açısından göze çarpan temel husus Semerkandî eserinde birçok fikhî konuya yer verirken, Mâtürîdî fikhî meselelere hiç yer vermemiştir. Kelâm kitaplarında klasik olarak ele alınan imamet

⁹¹ Önal, "Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri Ve Kelâm İlmi'ndeki Yeri", 349.

⁹² Kemal Işık, Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı (Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980), 23.

⁹³ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebû'l-Mu'in Neseî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1-4 (1985), 285.

⁹⁴ Tunahan Erdoğan, *İmam Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Hadis* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 75.

⁹⁵ Erdoğan, *İmam Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Hadis*, 181.

⁹⁶ Adem Arıkan, "es-Sevâdü'l-A'zam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019), 33; Necmeddin en-Neseî, *el-Kand fî Zikri Ulema-i Semerkand*, nşr. Yusuf el-Hadi (Tahran: Mir'âtü't-türâs, 1420/1999), 29.

⁹⁷ Özarslan, "Es-Sevâdü'l-a'zam ile El-Akide't-Tahâviyye'nin İçerik Açısından Karşılaştırmalı Bir Tahlili", 443.

⁹⁸ Akın, "Hakim es-Semerkandî'nin 'es-Sevâdü'l-A'zam' isimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akaid Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri", 106-108.

⁹⁹ Rudolph, *Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı: Mâtürîdî*, 178-185.

¹⁰⁰ Karaağaç, "Hakim es-Semerkandî'ye Göre Sevâdü'l-A'zam ve Diğerleri", 270.

meselesine Mâtürîdî eserinde hiç değinmezken, Semerkandî müstakil bir başlık altında olmasa da bu konuya kısaca değinmiştir. İki müellifte farklı birçok fırkayla mücadele etmişlerdir. Mâtürîdî'nin mücadele ettiği fırkaların daha geniş bir yelpazeye sahip olduğu görülmektedir. Ancak bu iki âlimin ortak mücadele ettiği fırkalar şunlardır: Mu'tezile, Kaderiyye, Cehmiyye, Cebriyye, Kerrâmiyye, Müşebbihe, Mücessime, Mürcie ve Hâricîlerdir. İki âlimin eserlerinde farklı yöntem ve içerikle de olsa aynı sonuca ulaştıkları temel ilkeler şunlardır: Bir kimse "Ben Allah dilerse-inşallah-müminim" dememek, büyük günah işleseler de ehl-i kible'yi tekfir etmemek, hayır ve şerrin yaratıcı ve takdir edicisinin Allah olduğuna inanmak, imanı Allah tarafından verilen bir lütuf olarak görmek, Allah kelâmı olan Kur'an'ın mahlûk olmadığına inanmak, Allah'ın Cennet'te keyfiyetsiz olarak görüleceğine inanmak, Allah'ın tevfiğinin fiil ile birlikte olduğuna inanmak, imanın dil ile ikrar ve kalp ile tasdikle olduğuna inanmak, Allah'ın hiçbir şeye benzemediğine inanmak, Allah'ı el, dil, cisim ve bunun gibi şeylerden, mekândan, gelmek ve gitmek fiillerinden müstağni olduğuna inanmak ve tenzih etmek, imanın amelden, amelin de imandan ayrı olduğuna inanmak, imanın tanımı açısından artmayacağına ve eksilmeyeceğine inanmak¹⁰¹, mürtekeb-i kebîreden iman vasfını ve Allah rahmetini nefyetmemek ve bu kimselerin cehennemde ebedi kalacağına inanmamaktır.¹⁰²

Sonuç

Mâtürîdî okulunun kurucusu olan Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i ve bu okulun ilk döneminin en önemli temsilcisi konumunda olan Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-A'zam*'ı bağlamında erken dönem Mâtürîdîliğin Ehl-i sünnet kelâmı içerisindeki yeri çok önemlidir. Bu iki eser Mâtürîdî kelâmının erken dönem en temel iki kaynağıdır. Bu eserler içerik ve muhteva bakımından hem döneminin ortam ve fikri atmosferinden haber vermekte hem de tartışılan konuların yelpazesini öğrenerek, bu konularda verilen cevapların kelâmî yeterliliğini sorgulamamızı mümkün kılmaktadır.

Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i müellifin kurucu bir isim hâline gelmesinin haklılığını ortaya çıkaracak, kendi dönemi açısından birçok konunun bu sistematiğe ilk kez ele alındığı başyapıt bir eser olarak değerlendirilebilir. Bu eserde müellif dönemindeki İslam karşıtı ve ehl-i bid'at bir kısım akımlara cedelci değil ikna edici bir diyalektikle cevaplar vermiştir. Akli bilhassa vahyi anlamada gayet dikkatle ve aktif olarak kullanmıştır. Muhalif zümreleri ilmi bir zeminde eleştirmiş, kuşatıcı ve uzlaştırıcı bir üslup kullanmıştır. Haber teorisini kendi sistematiği içerisinde ele alan müellif ayetlerden ve hadislerden bu bağlamda yararlanmıştır. Eserinde birçok ayetle istidlal yapmış ve rivayetleri seçme hususunda titiz davranmıştır. Müellifin eserine, sistematik bir kelâm eseri ve kurucu bir metin niteliği kazandıran özelliklerin başında onun dirayeti ve usûl-i fıkhîdaki derinliği gelmektedir. Ayrıca Mâtürîdî, yaratıcının varlığı, birliği ve peygamberliğin ispatı hususunda; ateist, deist ve politeist akımlara karşı son derece ikna edici ve güçlü akli çıkarımlarla cevaplar vermiştir. Müellif eserinde fikhî konulara yer vermemiştir. Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-A'zam*'ı kendi dönemi açısından birtakım Ehl-i sünnet prensiplerinin sıralandığı derli toplu bir eserdir. Müellif daha önce itikat metinlerinde yer verilmeyen bazı yeni konulara da değinmiştir. Eser tam bir kelâmî muhtevaya sahip olmasa da kelâmî konuların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Hanefî gelenekte görülen itikadî ve fikhî meselelerin birlikte işlenmesi eserde de kendini göstermektedir. Ancak eserde kendinden önceki Hanefî gelenekte görülenden daha yoğun bir şekilde kelâmî meseleler ele alınmıştır. Eser bu anlamda kelâmî bir el-kitabı niteliğini taşımakla birlikte Hanefî itikat eserinden Mâtürîdî kelâmına geçiş eseri olarak da değerlendirilebilir. Müellif

¹⁰¹ Metin Avcı, "İmam Mâtürîdî'ye Göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2022), 193.

¹⁰² Semerkandî, *Sevâdü'l-Azam* Tercümesi ve Arapçası, trc. Ali Kara; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*.

eserinde kelâmî bir sistematik ortaya koymamış ve muhalif fırkaları eleştirirken çoğunlukla nakle dayanarak aklî istidlal açısından düzenli bir mantık örgüsü göstermemiştir. Semerkandî, Ehl-i sünnete ait olduğunu söylediği görüşlerini çoğunlukla ayetlerle temellendirmeye çalışmıştır. Ayrıca o, çeşitli hadis rivayetlerine ve selefin sözlerine de yer vermiştir. Müellif yer verdiği ayetlerin delaleti üzerinde çok durmazken, yer verdiği rivayetlerin sübutu konusunu da çok önemsemediği söylenebilir. Dolayısıyla haber konusunda seçici davranmamıştır. Müellif muhalif fırkaları ikna etme yerine kendi görüşünü naklî birtakım delillerle destekleyerek onları, küfürle ve ehl-i bid'at olmakla nitelemiştir.

İki eserin kıyaslanmasında yöntem, içerik ve kapsam açısından birçok farklılık göze çarpsa da sonuçta varılan birtakım temel ilkelerdeki benzerlikler de oldukça fazladır. Eleştirdikleri ve savundukları prensipler çoğunlukla aynıdır. Mesela iki müellifte eserlerinde Mu'tezile'yi sıkça eleştirmektedir. Mâtürîdî'nin eserinde İslam dinine karşı olan fırkalara verilen cevaplar önemli bir yer tutarken, Semerkandî'nin eserinde muhatap kitle neredeyse tamamen müellifin ehl-i bid'at olarak gördüğü, İslam dairesi içinde sayılabilecek fırkalardan oluşmaktadır.

Kaynakça

- Ak, Ahmet. Büyük Türk Âlimi Maturîdî ve Mâtürîdîlik. İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008.
- Arıkan, Adem. “es-Sevâdü’l-A’zam’ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine”. Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu. ed. Süleyman Gezer. 23-36. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019.
- Akın, Murat. “Hakîm es-Semerkindî’nin ‘es-Sevâdü’l-A’zam’ İsimli Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâid Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri”. İlahiyat Tetkikleri Dergisi 47 (2017), 103-118.
- Aruç, Muhammed. “es-Sevâdü’l-A’zam”. TDV İslam Ansiklopedisi. 36/578-579. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Ateşyürek, Ahmet. Ebû Mansûr El-Mâtürîdî’nin Fikrî Arka Planı. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Avcı, Metin, “İmam Mâtürîdî’ye Göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu”. e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 15/1 (2022), 193-218.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. İşârâtü’l-merâm min ibâratı’l-îmâm. nşr. Yûsuf Abdürrezzâk. Kahire: y.y., 1949.
- Can, Mustafa. “Hakîm es-Semerkindî”. TDV İslam Ansiklopedisi. 15/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demir, Hilmi. “Hoca Ahmed Yesevi’yi Hanefi Matüridi Kültür Havzasına Bağlayan Ard Alan ve Hakim es-Semerkindî”. I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, ed. Ahmet Kartal. 637-647. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.
- Ebû Zehre, Muhammed. Târîhu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye. Kahire: el-Matbaatü’n-Nemûzeciyye, ts.
- Eraslan, Yunus. “Orta Asya’da Hikmet Anlayışı ve Hakîm Geleneği (Hakîm es-Semerkindî Örneği)”. Orta Asya’dan Anadolu’ya İlimin Yolculuğu. ed. Yakup Koçyiğit-Aiitmamat Kariev. 453-462. Karabük: Karabük Üniversitesi, 2021.
- Erdoğan, Tunahan. İmam Mâtürîdî’nin Düşüncesinde Hadis. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- İbn Kutluboğa, Tâcüt-terâcim, nşr. Gustav Flügel. Leipzig: Brockhaus, 1862.
- Işık, Kemal. Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde İman, Allah ve Peygamberlik Anlayışı. Ankara: Fütüvvet Yayınları, 1980.
- Kahveci, Niyazi. “Matüridi Aklının Felsefi Analizi”. Journal of History Culture and Art Research 9/2 (2020), 547-560.
- Karaağaç, Hilmi. “Hakim es-Semerkindî’ye Göre Sevâdü’l-A’zam ve Diğerleri”. Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu. ed. Süleyman Gezer. 259-271. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2019.
- Kutlu, Sönmez. Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. İmam Mâtürîdî ve Maturidilik. haz. Sönmez Kutlu. Ankara: Otto Yayınları. 2016.
- Kutlu, Sönmez. “Mürcie”. TDV İslam Ansiklopedisi. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Leknevî, Muhammed Abdulhây. el-Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefiyye. Beyrut: Dârü’l-ma’rife, ts.
- Nesefî, Ebû’l-Mu’în Meymun b. Muhammed. Tabsıratu’l-edille fî usûli’l-dîn. thk. Claude Selame. Şam: y.y., 1992.
- Önal, Recep. “Mâtürîdî’nin Hayatı, Eserleri Ve Kelam İlmi’ndeki Yeri”. Akademik İncelemeler Dergisi 8/3 (2013), 325-360.
- Özarslan, Selim. “Es-Sevâdü’l-A’zam ile El-Akidetü’t-Tahâviyye’nin İçerik Açısından Karşılaştırmalı Bir Tahlili”. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/2 (2002), 439-458.
- Özel, Ahmet. Hanefî Fıkıh Âlimleri. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özen, Şükrü. Ebû Mansûr el-Maturîdî’nin Fıkıh Usûlünün Yeniden İnşası. İstanbul: y.y., 2001.
- Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”, TDV İslam Ansiklopedisi. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

- Rosenthal, Franz. Bilginin Zaferi: İslam Düşüncesinde Bilgi Kavramı. çev. Lami Güngören İstanbul: Ufuk Kitap, 2004.
- Rudolph, Ulrich. Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı: Mâtürîdî. çev. Özcan Taşçı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Semerkindî, el-Hakîm. Tercume-i es-sevâdu'l-a'zam. haz. Abdulhay Habîbî. Tahran: y.y., 1348/1969.
- Semerkindî, Ebû'l Kâsım. Sevâdü'l Azam Tercümesi ve Arapçası. trc. Ali Kara. İstanbul: Kitap Kalbi Yayıncılık, 2023.
- Semerkindî, el-Hakîm. Sevâdü'l-Azam. trc. Abdüsselam Ata. İstanbul: Sarmaşık Yayınları, ts.
- Semerkindî, Ebû'l Kâsım el-Hakim. Sevâd'l-A'zam. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2022.
- Şahin, Mehmet Kenan. "Mâtürîdî Kelâmcısı Hakîm es-Semerkindî'nin Sem'iyât'a Dair Görüşleri. Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2/2 (2015), 15-41.
- Taşkörüzüde, Ahmed Efendi. Tabakâtü'l-Fukahâ. nşr. Ahmed Neyle. Musul: y.y., 196.
- Topaloğlu, Bekir. "Mâtürîdî", TDV İslam Ansiklopedisi. 28/157-159. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Tuzcu, Recep vd. (ed), Mâtürîdî Araştırmaları: Sorun ve Öneriler. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. Kitâbü't-Tevhîd, trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. Tabsiratü'l-edille fî usûlî'd-Dîn. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Necmeddin en-Nesefî. el-Kand fi Zikri Ulema-i Semerkand. nşr. Yusuf el-Hadi. Tahran: Mir'âtü't-türâs, 1420/1999.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. "Mâtürîdî Kelâm Ekolü'nün İki Büyük Siması: Ebû Mansûr Mâtürîdî ve Ebu'l-Muîn Nesefî". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27/1-4 (1985), 281-298.
- Yörükhan, Yusuf Ziya. "İslam Akâid Sisteminde Gelişmeler ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/2-3 (1952), 1-105.
- Zagga, Mücahit-Kahraman, Hüseyin. "Ebû'l-Kâsım es-Semerkindî ve es-Sevâdü'l A'zam'da Geçen Hadislerin Genel Değerlendirilmesi". Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi 6/5 (2019), 371-380.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. İthâfü's-sâde. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. İthâfü's-sâde. nşr. Muhammed Ali Beyzavî. Cilt 14. Beyrut: y.y., 2002.